

*Харченко А.В.
м. Харків, Україна*

МІЖЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ В ДОБУ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТ. НА ПРИКЛАДІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Американський вчений Ричард Данн, у своїй відомій праці «Епоха релігійних війн» називає період другої половини XVI–XVII ст. у європейській історії, часом анархії, громадянських та релігійних конфліктів [6, с. 7]. Загальною рисою цих часів він вважає протистояння католиків і протестантів, що розпочалось з виступу Мартина Лютера у 1517 р. Метою нашого дослідження є аналіз міжетнічних конфліктів в хронологічних рамках зазначеного періоду на українських землях, а також можливість застосування запропонованої західним дослідником схеми для Східної Європи, яку Р. Данн у своєму дослідженні обійшов стороною. Головною подією для цих територій стала війна під проводом Б. Хмельницького, яка увібрала в себе всі ті складові, про які пише Р. Данн.

Повстання Б. Хмельницького у 1648 р., наслідком якого стала поява козацької автономії, пізніше прийняття останньою московського протекторату у 1654 р., відомого як Переяславський договір, також призвело до винищення сотень єврейських громад, примусового хрещення тисяч євреїв та вигнання решти з місць їх проживання. Щоб зрозуміти чому козацьке повстання вилігло у жахливе міжетнічне протистояння оглянути розуміння «єврейського питання» в ті часи серед усіх учасників конфлікту – повсталих русинів-українців та їх новоствореної держави – Війська Запорозького, Речі Посполитої, Московського царства, єврейської спільноти. Дослідження цього питання має значну історіографічну спадщину, початки якої сягають безпосередньо подій громадянської війни у Речі Посполитій. На жаль, більшість українських істориків, які досліджують проблематику козацької революції XVII ст. або замовчують тему міжетнічних конфліктів, або подають її у викривленому вигляді, коли трагедія єврейської спільноти подається через призму власної провини і нерозуміння тієї ролі – лихварів-орендарів, яку єврейське населення начебто обрало для себе. Останнім часом такий підхід змінюється, провідні українські історики – Н. Яковенко, С. Плохій тощо демонструють виважений підхід і спираючись на джерела демонструють складну картину міжетнічних конфліктів притаманних періоду козацької війни. Тим не менш, проблема і сьогодні є одним з найменш висвітлених аспектів так званої української національної революції XVII ст. і потребує подальших ретельних наукових пошуків.

Початок модерної доби – наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. став переломним моментом для історії євреїв Східної Європи, та основного осередку їх проживання – Речі Посполитої. Так звана доба контрреформації посилила ортодоксійні течії в християнстві (не тільки у католицизмі, але й у середовищі його ідеологічного опонента – православ'я). Наслідком Тридентського собору була активізація католицького прозелітизму на православних землях і намагання організаційного підпорядкування структур православної церкви католицькій ієрархії. Одним з шляхів реалізації цих планів стала Брестська унія (1596 р.), яка фактично розколола православну ієрархію і на деякий час поставила саму церкву та її парафіян поза законом.

Така ситуація не відповідала інтересам провідної (принаймі, в плані політичної активності) верстви православного населення Речі Посполитої – козацтва. Але і саме козацтво в цей час втрачає політичне прикриття з боку польської верхівки. Постійний козацький рух на південь, як ідеологічний похід «християнського війська» проти «невірних» – мусульман, створював постійну напругу у відносинах Речі Посполитої з її могутнім сусідом – Ос-

манською імперією. Це суперечило державним інтересам Речі Посполитої і неодноразово виливалось у різноманітні правові переслідування та заборони проти козацтва.

«Друге видання» кріпосництва і зубожіння православного селянства наприкінці XVI ст. посилює реакцію козацтва, для якого селянство в цей час стає одним з основних джерел формування. Проблема виливається у низку повстань, відомих у історіографії як козацько-селянські. Зокрема, відомих виступів під проводом К. Косинського або С. Наливайка. Всі ці повстання сучасні дослідники достатньо аргументовано відносять до релігійних воєн, що тривали в цей час у різних регіонах Європи. Під прапором чистоти віри повстанці переслідують будь-яку релігійну опозицію, в тому числі і юдейську. Трактат Й. Галятовського «Месія правдивий» (1699 р.) прямо закликав до боротьби: «Християнські царі, князі і всі пани повинні брати з жидівської скарбниці гроші на побудову церков і пристанищ для слабих та убогих... Ми, християне, повинні руйнувати і палити жидівські божниці... Ми повинні відібрати у них синагоги і повернути їх у церкви; ми повинні їх, яко ворогів Христа і християн, виганяти з наших міст, з усіх держав, убивати їх мечем, топити в ріках і губити їх усякими способами смерті».

Кульмінацією етнорелігійних протистоянь стала війна, яка у польській історіографії отримала назву Громадянської війни, а в українській історії відома як національно-визвольна революція (1648–1657 рр.). Для єврейського населення територій, що стали театром бойових дій, ці події стали часом погромів, нищення, виселення або примусового навернення у православ'я. Вже перший козацько-польський договір 1649 р. (Зборівська угода) оголосив землі новоствореної держави – Війська Запорозького, звільненими від релігійних опонентів – уніатів та юдеїв: «Жидам у Києві і за Дніпром ніде не мешкати і у Київ і ні в які міста і в місця – за Дніпро для торгового промислу не їздити. А котрі жиди об'являться за Дніпром, і тих жидів у Запорозькому війську грабувати та відпускати назад за Дніпро». Незабаром, подорожуючий цими місцями Павло Алеппський писав: «Величезна її цінність (території Війська Запорозького) у тому, що в ній зовсім немає іновірців, а самі православні – вірні та побожні». Треба відзначити, що на погляди православного духовенства суттєво впливала позиція католицької церкви. Так, булла Павла IV «Cum nimis absurdum» від 1555 р. безумовно позначилась на рішеннях православного собору Речі Посполитої у 1640 р., серед яких були: заборона православним купувати у євреїв м'ясо, жінкам найматись до них у служниці тощо.

Саме релігійний характер переслідувань євреїв підкреслює те, що євреї-вихрести отримували можливість зберегти своє становище. Так, Федор Арсеньєв доповідав московському царю Олексію Михайловичу про те, що після взяття Замостя: «Хмельницький... ляхів побив. Багато ж євреїв хрестилось і живе тепер у містах разом з козаками». З цього часу в реєстрах козацького війська зустрічаються: Жидовець Василь, Зраїтель Демко, Коган Трохим тощо. Та незважаючи на «рятівний» прозелітизм, джерела фіксують факт масової загибелі єврейського населення. Деякі хроністи називають до півмільйона загиблих (Натан Гановер – до 80 тис., Сабатай Коген – до 100 тис.). Зрозуміло, що в юдейських джерелах такі цифри викликані масштабом особистого потрясіння автора від побачених жахів війни, в православних джерелах це можна пояснити і бажанням ідеологічного вславлення перемоги. Треба відзначити, що більшість цих повідомлень не витримала історичної верифікації сучасними дослідниками. Найбільш обґрунтовані дані, що наводяться в працях відомого ізраїльського вченого Шауля Штампфера сягають 20 тис. загиблих. Зрозуміти, що навіть така цифра є свідченням жахливої трагедії єврейського населення, можна пригадавши, що загальна його кількість на території українських земель дорівнювала 40 тис. До середини XX ст. східноєвропейські євреї дотримувалися одноденного посту на спомин жертв Хмельниччини, події якої

отримали назву «кари Господньої». Сучасникам трагедія здавалась такою відчутною, що коли у 1666 р. на цих територіях з'явилась постать Шабтая Цві, який проголосив себе Месією, він знайшов чимало прихильників серед єврейської спільноти.

Відома українська дослідниця Н. Яковенко пише про єврейське населення «розчавлене маховиком селянської війни» [4, с. 221]. Однією з головних жертв козацького повстання називає єврейське населення відомий дослідник козацтва Сергій Плохій [7, с. 248]. У свідомості селянина русина-українця єврей належав до пануючого світу ляхів і тому автоматично уявлявся ворогом. Моральним виправданням ставала згадка про біблійну історію розп'яття Ісуса Христа тими ж євреями. Існують переконливі свідчення і щодо негативного ставлення до євреїв з боку українських міщан. Так, у 1593 р. львівське братство видало антиюдейський памфлет Мелетія Пігаса. Ізраїльський дослідник Шмуель Етінгер наголошує, що всю першу половину XVII ст. православне духовництво перебирало від міщанства неприязне ставлення до євреїв, які останнім нерідко ставали конкурентами у торгівлі та ремеслах [7, с. 250]. Відчуття «християнського приниження» відчувається у козацькій хроніці «Самовидця»: «Липшое пошанованне... жиदिщеві било, аніжелі найліпшому християнинові русинові». Хроніст з Заслава Натан Гановер вкладає до уст Хмельницького наступні слова: «Та не тільки пани, ало навіть жиди, що стоять на найнижчій ступені між народами, тепер над нами панують». Історія козацько-єврейських конфліктів сягала часів гетьманування Петра Сагайдачного, коли козацтво прийняло на себе роль захисника «грецької віри», під час повстання Павла Бута у 1638 р. з'явилися перші жертви серед єврейського населення. Як бачимо, соціального реваншу бажали всі верстви православного русинсько-українського населення Речі Посполитої.

Червень-липень 1648 р. назавжди став вкарбованим у календар єврейських днів скорботи. Хроністи повідомляють про 10 тис. вбитих у Полонному, 6 тис. у Немирові, 2 тис. у Барі. Особливо відзначались у жорстокості проти євреїв загони козацького ватажка Максима Кривоноса. Яскравим свідченням усвідомлення трагедії представниками єврейської спільноти є хроніка вище згаданого Натана Гановера – «Безодня» («Евен мецула»): «...почалось несамовите сум'яття серед євреїв... Кидали все – і коня, і віз, з усім, що було на ньому, навіть дружин та дітей... але ніде не знаходили спокою – то грабують, то топчуть, то ганблять нас». Автор пояснює і назву свого твору: «...бо слова Псалама стосуються цих жахливих подій і говорять про гнобителів – татар і українців (за текстом – «греків», що вчергове доводить релігійну наповненість конфлікту), а також про архіворога Хміля, хай зникне його ім'я, хай прокляне його Б-г». Цікаво, що польські публіцисти XVII ст. відразу спробували перекласти провину за громадянську війну на євреїв: Так, польський священник Павел Рушель писав, що: «євреї вигадували нові податки хлопам, не вільно було тим схизматикам брати таїнство шлюбу чи хрестити дітей». Єврейські джерела не раз фіксують спроби поляків відкунитися від повстанців видачею тим євреїв (так сталося у 1655 р. під час облоги Хмельницьким Львова). На думку дослідників парадоксом Хмельниччини є те, що офіційні джерела мають велику диспропорцію щодо присутності в них антиєврейських мотивів і реальної кількості загиблих. Зворотню ситуацію маємо з уніатами, риторика проти яких була значно гучнішою за фактичні жертви. Це приводить нас до висновку, що офіційна ідеологія Хмельниччини не завжди відображала дійсні настрої широких мас.

Андрусівське перемир'я 1667 р. між Реччю Посполитою та Московським царством суттєво пересунуло кордон заборони на проживання юдеїв на захід, охопивши лівобережжя Дніпра та Київ, що відійшли до козацької автономії під протекцією Москви. На решті українських земель, підпорядкованих польсько-литовській державі діяльність єврейського самоврядування було відновлено. Ян Казимір дозволив насильницьки пе-

рехрещеним євреям повернутись до своєї віри. Відновлення єврейських громад на Поділлі не перервав і перехід території під протекторат Османської імперії (з 1672 р. і на 29 років). Порта була значно лояльніша до єврейського населення у порівнянні з Московським царством та Гетьманщиною. Переписи 1765 р. на українських землях підпорядкованих Речі Посполитій засвідчували наявність 150 тис. єврейського населення. Переписи є вагомим доказом проти тези про занепад єврейської спільноти на українських землях у XVIII ст.

Список літератури: 1. Боровой С.Я. Классовая борьба на Украине в XVII в. в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины»). – М., 1997. 2. Западные окраины Российской империи / Под ред А. Миллера. – М., 2007. 3. Нариси з історії та культури євреїв України / А. Каустов Євреї під владою Литви та Польщі (XIV–XVIII ст.). – К., 2008. 4. Наталія Яковенко Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Яковенко Н. 5. Павло-Роберт Магочій Україна. Історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. – Ужгород, 2012. 6. Ричард Данн Епоха релігійних війн / Данн Р. – М., 2011. 7. Сергій Плохій Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Плохій С. – К., 2006. 8. Яков Кац Традиция и кризис / Кац Я. – М., 2010. 9. Nathan Hanover Abyss of Despair. – N. J. and London, 2008.

*Щербаков В.И.
г. Харьков, Украина*

ПРАВОСЛАВИЕ В УКРАИНЕ И РАЗВИТИЕ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Восточно-европейская цивилизация – это ход развития истории, ход событий нашей жизни, наших культурных переплетений, явлений мирового развития. Мы в Европе были всегда. Мы наряду с англо-саксонской и романо-германской цивилизациями создали Европу нашей мощной восточнославянской православной цивилизацией, явившей миру величайшие образцы культуры, общественного устройства, социальной организации, спасительной стойкости [1].

Будущее рождается сегодня. Мир XXI столетия будет таким, каким он формируется в столкновении различных тенденций. Основным источником конфликтов станут не экономика или идеология, а цивилизационные различия. Профессор Гарвардского университета Сэмюэль Хантингтон в своей работе «Столкновение цивилизаций» (1993 г.) отмечает, что облик мира в XXI столетии – это результат взаимодействия и соперничества «семи – восьми крупных цивилизаций», среди которых он, подобно А. Тойнби, называет «православно-славянскую» [2].

По нашему мнению именно территория сегодняшней Украины является ареной соперничества восточнославянской и западной цивилизаций. Запад явно стремится вытеснить православие с Украины.

После развала Советского Союза церковная жизнь на Украине начала возрождаться. Затем почти сразу при поддержке Запада начался раскол, засилье автокефалов и униатов, грабеж и захват церквей, избивание священников и прихожан канонической церкви при попустительстве, а то и при помощи милиции.

Истинным православным уже быть нельзя, нужно быть или раскольником Киевского патриархата, или автокефалом, или униатом, но лучше всего – католиком [3].